

Петро Сабат

ВАЖЛИВИЙ РУКОПИС ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СВЯТИТЕЛЬСКИХ БОГОСЛУЖЕНЬ КИЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ XV–XVI СТ.*

Серед багатьох рукописних кириличних требників, що збереглися до сьогодні, требник Київський XV ст. (зберігається в Апостольській ватиканській бібліотеці у фонді Борджіо-Ілліріко №15), який був книгою митрополита Київського Ісидора (1433–1458), в на відмінну від інших упродовж століть привертав до себе увагу багатьох церковних дослідників. По-перше, тому що він був не тільки святительським требником, а й требником митрополичим, по-друге, тому що він містить тексти богослужень як требника, так і архиератикона, а по-третє, тому що він подає також церковно-канонічні документи Київської Церкви. Цей рукописний требник не перестає бути актуальним і нині.

У цій публікації стисло представимо історичні та палеографічні дані про рукописний Київський требник, святительські богослуження, які він містить, та його значення для сучасного богослуження.

1. Історичні дані про рукописний Київський требник

У цьому пункті розглянемо відомості про датування, походження, місце зберігання, використання та дослідників рукопису в ході століть.

1.1. Датування, походження, місце зберігання та використання рукопису

Досліджуваний рукописний требник був написаний у XV – на

початку XVI століть у північній частині Київської Церкви¹. Його зміст вказує на два періоди написання. Перша його частина пошла за життя Київського митрополита Ісидора² в часах, коли із Візантії до Київської Русі потрапив Малий требник, написаний грецькою мовою. Його було перекладено і доповнено власними матеріалами Київської Церкви. Приблизною датою формування цієї частини требника є 1450 рік.

Ця частина требника була доповнена в наступному столітті другою частиною з притаманним їй візантійсько-руським характером. Доповнення містили описи церковних дійств, молитви³ та церковні устави⁴, які народжувалися в літургійній практиці Київської Церкви і виразно ілюструють цілий період історії Київської митрополії аж до першої половини XVI ст. У другій частині рукопису (на арк. 449–453) подано таблиці пасхалії від 1541 до 1584 року, які можуть свідчити про те, що 1540 рік є часом остаточно завершення формування цього кодексу.

Сьогодні требник зберігається в Римі. Час і причина перевезення його туди невідомі. Вперше знаходимо відомості про нього 1780 року в Римському архіві Сергія і Вакха Генеральної Прокуратури Чину св. Василя Великого⁵. Є припущення, що требник привезли до Рима для о. Вінкентія Зеленьки – генераль-

¹ Пор.: М. Марусин, *Чини Святительських Служб в Київському Евхологоні з початку XVI ст. (Gli ordini pontificali nell'Euclologio Kieviano dell'inizio del secolo XVI)*, Рим 1966, с. 1, 196.

² Про те, що першою частиною требника користувався митрополит Київський Ісидор свідчать поміщені у ньому тексти поминання і литійної молитви, в яких згадуються імена чотирьох східних патріархів часу Флорентійського собору: Григорія Мамми з Царгорода, Філотей з Олександрії, Михайла з Антіохії та Йоакима з Єрусалима.

³ Таких молитов на благословення не було в грецькій Церкві; вони віддзеркалюють повсякденне життя українського народу: благословення первоплодів, живих, худоби та ін. Деякими із них Церква послуговується і донині.

⁴ Церковні устави князів Володимира Великого, Ярослава Мудрого, а також Василя Димитрієвича (1425). Також там поміщене звернення митрополита Кирила II з Володимирського Собору (1274) в справі дисципліни духовенства і лист невідомого Київського митрополита, датований другою половиною XV ст.

⁵ Див.: С. Korolevskij, *Catalogus Archivi Procuratoris Generalis Ecclesiae Ruthenae in Urbe // Analecta Ordinis S. Basilii Magni, Romae 1950, т. VII, с. 330.*

ного прокуратора василіянського чину в Римі. У 1780 та 1789 роках о. Вінкентій Зеленька використовував його під час номінації о. Степана Левинського на Луцьку єпископську катедру, а також для номінації о. Петра Білянського на Львівську єпископську катедру. Номінація, мабуть, відбувалася не без лобювання інтересів василіян, оскільки поміщений у требнику устав вибору єпископа приписує Київському митрополитові обов'язок вибрати на нараді зібраних єпископів і висвячувати одного із трьох кандидатів – обов'язково монахів. Оскільки на той час єдиним монашим чином в УГКЦ були отці-василіяни, з цього випливало, що право займати єпископські катедри залишалося тільки за ними⁶.

У 1790 році під час гарячих дискусій щодо права допуску до єпископських свячень в УГКЦ кандидатів без попереднього чернечого постригу, які точилися у Конгрегації пропаганди віри, о. Вінкентій Зеленька подарував требник секретареві Конгрегації Стефану Борджіо, щоб завадити у майбутньому єпископським свяченням кандидатів без попереднього чернечого постригу. Тим самим було забезпечене виключне право для представників чину отців-василіян займати єпископські катедри⁷. Так цей требник став власністю приватної бібліотеки Стефана Борджіо, а після його смерті, у 1804 році, – власністю бібліотеки Конгрегації пропаганди віри⁸.

Слід зазначити, що цей рукопис використовував також о. Іван Мартинов при підготовці видання нового требника для Галицької Митрополії УГКЦ в 1888 році⁹. У 1902 році требник потрапляє із бібліотеки Конгрегації пропаганди віри до Ватиканської бібліотеки у фонд Борджіо-Ілліріко під №15, де зберігається до нині під титулом «*Eucologium Slavonicum*»¹⁰.

⁶ Див.: Ваврик, В., Цінний пам'ятник обрядовості Київської Митрополії XV–XVI ст. // *Analecta Ordinis S. Basilii Magni*, Romae 1963, т. X, с. 391-392.

⁷ Див.: там само, с. 393.

⁸ Див.: там само, с. 394.

⁹ Див.: там само, с. 400.

¹⁰ Див.: A. Dzurova, K. Stanchev, M. Japundzhich, *Catalogo dei manoscritti slavi della Biblioteca Vaticana*, Sofia 1985, с. 20-21.

1.2. Дослідники рукопису в ході століть

Рукописний Київський требник із фонду Борджіо-Ілліріко №15 свого часу вивчали такі дослідники:

1. Кульчинський І.¹¹
2. Бенешевич В.¹²
3. Мартинов І.¹³
4. Назарко І.¹⁴
5. Ваврик М.¹⁵
6. Марусин М.¹⁶
7. Чубатий М.¹⁷
8. Джапунджіч М.¹⁸

- ¹¹ Він звертав увагу на церковні устави князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого, а також на місяцеслов. Див.: І. Kulczynski, *Specimen Ecclesiae Ruthenicae*, Parigi 1859, с. 187-195.
- ¹² Його увага була звернена тільки на церковні устави рукопису, які він черпав із вищезгаданої праці І. Кульчинського. Див.: В. Н. Бенешевич, *Памятники древне-русского канонического права // Русская историческая библиотека*, Петроград 1920, ч. II, вип. 1, с. 9-26.
- ¹³ Мартинов І. подав назву і зміст рукопису, маючи його у Парижі (27.8.1888). Див.: В. Ваврик: *Цінний пам'ятник обрядовості Київської Митрополії XV-XVI ст.*, с. 395; С. Korolevskij, *La liturgia ed il Rito praticati dai Ruteni*, Tipografia Poliglotta Vaticana, Romae 1937, с. 87.
- ¹⁴ Звернув увагу лише на церковний устав князя Володимира Великого. Див.: І. Назарко, Святий Володимир Великий володар і хреститель Руси-України // *Analecta Ordinis S. Basilii Magni*, Romae 1954, т. VIII, с. 219-225.
- ¹⁵ Він подає історію, зміст рукопису, а також зупиняється на деяких окремих обрядах і пояснює їх. Див.: В. Ваврик, *Цінний пам'ятник обрядовості Київської Митрополії XV-XVI ст.*, с. 391-460.
- ¹⁶ Подає історичні дані про рукопис, його зміст, а також описує богослуження рукопису, наводячи фрагменти молитов, та рубрики. Див.: М. Марусин, *Чини Святительських Служб в Київському Евхологоні з початку XVI ст.*» (*Gli ordini pontificali nell'Eucologio Kieviano dell'inizio del secolo XVI*), Рим 1966.
- ¹⁷ Написав рецензії на книгу М. Марусина («*Чини Святительських Служб в Київському Евхологоні з початку XVI ст.*» (*Gli ordini pontificali nell'Eucologio Kieviano dell'inizio del secolo XVI*)). Див.: М. Чубатий, *Огляди і очерки // Бого-словія*, Львів 1967, кн. 1-4, т. XXXI, с. 205-207.
- ¹⁸ Подає короткі дані про рукопис. Див.: М. Japundzhich, *I codici slavi della Biblioteca Vaticana. Fondo Borgiano-Illirico // Ricerche slavistiche*, Romae 1968-1969, т. XV- XVI, с. 107.

9. Джирова А., Станчев К. і Джапунджіч М.¹⁹
10. Шапов Я.²⁰
11. Шемет І.²¹
12. Товт О.²²
13. Сабат П.²³

¹⁹ Подають короткі дані про рукопис, а також його зміст. Див.: А. Dzhurova, К. Stanchev, М. Japundzhich, *Catalogo dei manoscritti slavi della Biblioteca Vaticana*, с. 167-174.

²⁰ Його увага була звернена на устави князя Володимира Великого і Ярослава Мудрого, а також на грамоту князя Московського Василя Дмитрієвича. Див.: Я. Н. Шапов, *Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв.*, Москва 1976, с. 60-62.

²¹ Подає короткі дані про рукопис, а також досліджує його першу частину. Див.: І. Shemet, *L'Euclologio Kieviano della Biblioteca Apostolica Vaticana, №15 del fondo Borgia-Illirico. Parte (ff.1-134)*, Roma, 2002. (Диссертация: Иван Шемет: РІО, 2002).

²² Подає короткі дані про рукопис, а також досліджує третю частину рукопису. Див.: О. Товт, *Киевский Евхологон Ватиканской Апостольской Библиотеки, №15 фонда Борджо-Иллирико. Часть III (л. 234об – 356)*, Ужгород 2006. (Диссертация: Олександр Товт: РІО, 2006).

²³ Подає детальні історичні та палеографічні дані про рукопис, а також досліджує четверту частину рукопису. Див.: Р. Sabat, *L'Euclologio Kieviano della Biblioteca Apostolica Vaticana, №15 del fondo Borgia-Illirico. Parte IV (ff.356-453)*, Roma 2005. (Диссертация: Петро Сабат: РІО, 2005); Р. Sabat, *L'Euclologio Kieviano della Biblioteca Apostolica Vaticana, №15 del fondo Borgia-Illirico. Parte IV (ff.356-453)*, Roma, Pontificium Institutum Orientalium studiorum, 2009; П. Сабат, Унікальність рукописного Київського требника (XV – поч. XVI ст.) Апостольської ватиканської бібліотеки із фонду Борджіо-Ілліріко №15 для історії рукописної спадщини Київської Русі // *Українське релігієзнавство*, Київ 2011, вип. 59, с. 54-64; П. Сабат, Київський требник із фондів Апостольської Ватиканської бібліотеки як джерело до історії церковно-правової думки Київської Русі // *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»*, Київ 2011, вип. 546, с. 60-64; П. Сабат, Церковні устави князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого рукописного Київського требника (XV – поч. XVI ст.) Апостольської ватиканської бібліотеки з фонду Борджіо-Ілліріко №15 // *Науковий вісник Ужгородського університету* 2011, серія: Історія, вип. 26, с. 242-247; П. Сабат, Історія походження молебнів з канонами із рукописного Київського требника XV – поч. XVI ст. *Borgiano-Illirico 15* з Ватиканської бібліотеки і їх рецепція в Київській та Московській Церкві // *Історія релігій в Україні і світі: збірник наукових праць. Серія «Історичне релігієзнавство»*, Острого, Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2011, вип. 5, с. 191-201.

2. Палеографічні дані рукописного Київського требника

У цьому пункті дуже коротко представимо склад, письмо і орнамент досліджуваного рукописного кодексу.

2.1. Склад рукопису

Формат рукопису – 31x17 см. Папір аркушів документа товстий, гладкий зі щільною структурою. На палітурці є дві наклейки: давніша «LVII 13» (побіч перекреслених арабських цифр 14) і новіша «Mus. Borg. Pr[opaganda] F[ide] Illirico 15»²⁴.

На першому аркуші рукопису, позначеному римською цифрою I, знаходимо назву цього документа латинськими літерами «*Euchologium Slavonicum*». На аркушах під номерами II, II зв., III та III зв. поміщено зміст, що його написав латинською мовою о. Іван Мартинов²⁵. Далі додано (правдоподібно кін. XVIII – поч. XIX століть) два аркуші, пронумеровані арабськими цифрами 1 зв. і 2, з текстами італійською мовою і з заголовком «*Codice Rutheno*»²⁶. Всі наступні аркуші рукопису також пронумеровані арабськими цифрами. Слід зазначити також, що нумерація аркушів рукопису арабськими цифрами не була первісною, а зроблена пізніше.

Сам манускрипт має подвійну нумерацію аркушів: давнішу – виконану кириличними цифрами та новішу – арабськими цифрами, яку у 1956 році виконали працівники Ватиканської бібліотеки. Новіша нумерація не збігається з давнішою, оскільки із плином часу декілька аркушів рукопису було втрачено²⁷.

Вищезазначена інформація пояснює факт існування серйозних розбіжностей у кількості аркушів, пронумерованих з використанням кириличної нумерації та арабських цифр. Так, церковнослов'янська нумерація налічує п'ятсот тридцять аркушів, а арабська лише чотириста сімдесят вісім²⁸.

²⁴ *Euchologium Slavonicum*, Апостольська ватиканська бібліотека, фонд Борджіо-Ілліріко №15.

²⁵ Див.: В. Ваврик, *Цінний пам'ятник обрядовості Київської Митрополії XV-XVI ст.* с. 395, 400.

²⁶ Див.: там само, с. 395.

²⁷ Див.: там само.

²⁸ *Euchologium Slavonicum*, арк. 1-478 зв.

Первісний текст документа починається від аркуша під номером з арабською цифрою три, проте, як можна помітити із самої структури тексту, цей аркуш не був початковим аркушем документа, оскільки містить лише фрагмент молитви перед хрещенням, яку, за традицією, читали у день народження дитини. Тому можна з певністю стверджувати, що кілька початкових аркушів документа були втрачені. Втраченими вважаються також аркуші, позначені цифрами кириличної нумерації, а саме: перший, другий, від сто тридцять шостого до сто п'ятдесят четвертого, від чотириста тринадцятого до чотириста тридцять дев'ятого, від п'ятсот шістнадцятого до п'ятсот дев'ятнадцятого, а також втраченою вважається кінцева частина тексту рукопису, оскільки аркуш п'ятсот тридцятий не є завершальним, бо структура його тексту вказує на необхідність існування ще певної кількості аркушів, які, на жаль, не збереглися²⁹. Кожен аркуш рукопису містить тридцять один рядок тексту³⁰.

Варто також зазначити, що нумерація аркушів хоч і є наскрізною, проте має одну важливу особливість: кожен аркуш, маючи власний порядковий номер, складається з двох сторінок. Проте вони не мають власних номерів, а позначаються так: фронтальна сторінка аркуша позначається номером аркуша, а зворотна позначається номером аркуша з приміткою «зворот» (наприклад, дві сторінки аркуша під номером п'ять позначаються відповідно 5 і 5 зв.). Це також стосується аркушів, пронумерованих з використанням римських цифр.

У тексті документа трапляються пропущення слів, вписування слів на полях тексту, над рядками та під останнім рядком тексту. Текст рукопису є важкий для прочитання, оскільки поодинокі слова, а інколи і цілі речення майже цілком затерті³¹.

У рукописі також знаходимо примітки:

1. Латинські назви чернечих риз, написані латинською мовою, правдоподібно авторства о. Вінкентія Зеленьки³².

2. Латинські назви церковних уставів князів Володимира Ве-

²⁹ Див.: там само, арк. 1-478 зв.

³⁰ Див.: там само.

³¹ Див.: там само.

³² Див.: В. Ваврик, *Цінний пам'ятник обрядовості Київської Митрополії XV-XVI ст.*, с. 398.

ликого і Ярослава Мудрого, написані латинською мовою, авторства І. Кульчинського³³.

3. Назва та зміст рукопису, написані латинською мовою на початкових аркушах, пронумерованих римськими цифрами I, II, III та III зв., авторства о. І. Мартинова³⁴.

4. Деякі окремі позначення:

а) на аркушах, пронумерованих арабськими цифрами 1, 2 зв., зроблені перекреслення;

б) на аркуші, пронумерованому арабськими цифрами 1 зв., 2, поміщене спостереження про рукопис, написане італійською мовою;

в) на аркушах, пронумерованих арабськими цифрами 400 зв. і 401, вписане слово «Маранава»;

г) у нижній частині аркуша 473 арабської нумерації міститься замітка польською мовою;

г) на аркушах 3, 215, 478 зв. арабської нумерації знаходимо печатки Конгрегації пропаганди віри.

Слід зауважити, що останніх п'ятдесят аркушів рукопису – у край незадовільному стані. Проте загалом кодекс збережений досить добре, незважаючи на його часті переміщення від одного власника до іншого.

2.2. Письмо рукопису

Письмо рукопису – злите, без відступів і кустодій, писане густим чорним чорнилом і старанним півустановом. У тексті використані малі та великі літери. Великі літери вживаються для позначення заголовків описів обрядів, назв молитов та рубрик. У каліграфії рукопису спостерігається порядок. Важливо також підкреслити, що титли над буквами в рукописі не завжди відповідають правилам тодішньої церковнослов'янської мови³⁵.

М. Ваврик у своїй статті «Цінний пам'ятник обрядовості Київської митрополії XV–XVI ст.» наголошує, що цей рукопис має усі ознаки середньоболгарської редакції. Дослідник також зауважує, що

³³ Див.: Там само, с. 398-399.

³⁴ Див.: Там само, с. 395, 400.

³⁵ Див.: *Euchologium Slavonicum*, арк. 1-478 зв.

в тесті рукопису можна відшукати ознаки так званої «руської мови», що була вжитку в той час на українсько-білоруських землях³⁶. Ми також схильні вважати, що цей рукопис має усі ознаки середньоболгарської редакції із використання у деяких місцях так званої «руської мови».

2.3. Оздоблення рукопису

Заголовки описів обрядів виведенні всюди кіноварною в'язку з численними титами. Кіноваром написані теж рубрики, ініціали і навіть початкові слова важливих речень³⁷. У рукописі бракує заставок, але їх брак компенсовано різноманітними ініціалами давнішого геометричного та новішого візантійського тератологічного типу, оздобленого гарними зразками рослинного та інших орнаментів, характерних для слов'янських рукописів XVI століття³⁸.

Аркуші рукопису в першій частині (до арк. 383) мають філіграні «кабан», водночас друга частина рукопису (від арк. 384) містить філіграні із зображенням шестиконечного подвійного хреста і восьмиконечного хреста³⁹.

3. Святительські богослуження рукописного Київського требника

Досліджуваний кодекс багатий за змістом із надзвичайно різно-рідним та цінним богословським й історичним матеріалом Київської Церкви. Він містить церковні священнодіяства семи таїнств, Літургію Василя Великого та Передосвячених дарів, різні церковні освячення та благословення, а також документи, що регулювали відносини між клиром і цивільною владою Київської Русі.

Важливо, що не в усіх текстах богослужень рукопису вказано про служіння святителя (митрополита), священника і диякона. В деяких богослуженнях просто є припис, що служителем є священник;

³⁶ Див.: В. Ваврик, *Цінний пам'ятник обрядовості Київської Митрополії XV–XVI ст.*, с. 397–398.

³⁷ Див.: *Euchologium Slavonicum*, арк. 1–478 зв.

³⁸ Див.: Там само.

³⁹ Див.: В. Ваврик, *Цінний пам'ятник обрядовості Київської Митрополії XV–XVI ст.*, с. 396.

у деяких випадках і зовсім немає припису, хто є служителем, як, наприклад, у деяких молитвах на благословення. Зважаючи на цей факт, подаємо нижче в таблиці тільки ті богослуження рукопису, в яких є чіткий припис служити богослуження зі святителем.

Аркуш (арабська нумерація)	Глава	Зміст
164	НА.	чї. вываемъ. въ литію. хотаци из великіа цркви исхѣти.
165–165 зв.	–	чинь вываемы таже въ литію.
167	НА.	начало. уснованію црквиномоу и потченіе крстоу.
168–182	НЕ.	чї вываемъ на усновленіе усцаемаго храма. ниже в неи стѣм трапезы. по обычаю цриградскои цркви.
183–188 зв.	НЗ.	послѣваніе. еѣа хоше стѣм сцѣати антимицы.
189	НО.	чинь и оуставъ вываемы. вънеѣа нѣкѣ позывлетса стѣм трапезе.
190 зв.	З.	ѡстаѣ иныи вываемы ѡ поколѣбавшоиса стѣм трапѣзе.
191 зв.	ЗА.	мѣтвы въ ѡтврѣзеніе цркви. ѣ ѡ весермѣ. или ѡ еретикъ wskврѣншоиса. никифора патріарха. константина града.
194	ЗВ.	ѡставъ вываемъ на поставленіе сцѣеносца.

194	ѡг.	мѡтѡ. на поставленіє еклісарха.
194 зв.	ѡа.	оустѡ вываемы на поставленіє чѣца и пѣвца.
195	ѡе.	чинь вываемы на поставленіє подіакона.
196	ѡс.	ѡставь вываемы на поставленіє діакона.
197 зв. – 198	ѡз.	оуставь вываемы на поставленіє пресвѣтера.
200	ѡи.	чѡ вываемы на поставленіє архимандрита.
201 зв.	ѡѡ.	оустѡ како достой извирати еѡпа.
203 зв.	ѡ.	оустѡ блговѣстію.
204 зв. – 210 зв.	ѡа.	в малѣ знаменіи. оустѡ малѣ знаменіа.
215 зв.	ѡа.	ма сѣтерѡ вѣ а. во нѡло иѡтѡу еѣ еѣ новое лѣто.
224–224 зв.	ѡе.	ма сѣтовѡ во ді. по заоутрени.
254	ѡѡ.	послѣвѡе просвещеніа стѣѣ вѡгловленіи.
259 зв.	п.	чѡ имѣы вываѡцѡм на оумовеніє стѣѡ трапезы вѣ стѣѣи великыи четвѣртокѣ стѣѣ.
261	па.	чѡ вываемы во вѣѣи чѣвѣртокѣ на оумовеніє ногѡ. вѣ велицен цркви цриграскои. и вѣ прочи митрополіахѣ.
265 зв. – 266	пв.	вѣ стѣѣи великыи четвѣртокѣ на литоргіи.

303 зв.	п̄с.	вглашеніє великыа п̄нци пасхы.
306	п̄з.	во ст̄ю великю сооувотѣ вѣрѣ при часѣ десатѣ.
307 зв. – 308	п̄и.	м̄лты ст̄го кр̄шеніа. нхже гл̄ѣ патр̄іархъ или митрополитъ въ великоу с̄жвоту вѣрѣ.
317 зв. – 319	ч̄ – ч̄а.	потребно ѣ вѣти како поетса надгробное въ цр̄играскои соворнои цр̄кви и по всѣ митрополіамъ.
320 зв. – 323	ч̄в.	въ ст̄ю великю нелю п̄хы после полоунощи шдиномѣ часъ минуѡвшоу.
324	ч̄д.	на лиргіи.
325–326	ч̄е.	въ ст̄ю великю нелю п̄хы вѣрѣ клепѣ рано ш полжни.
327 зв. – 334	ч̄з.	въ т̄ю ст̄оу. нелю [н ца]. вѣрѣ клепѣ по скоро слоувы р̄а колѣннаго преклоненіа.
345	р̄в.	канѣ составлѣ въ см̄ртносноу ю пазвоу. покаанень и оумилень. кж гж нашемоу иу х̄оу.
352 зв.	р̄г.	канѣ молевѣ к̄ г̄оу н̄шемоу и пр̄чен̄ ѣ м̄три. п̄ваѣ за вѣзжѣ.
357 зв.	р̄д.	канон м̄левен к гж в̄ж нашмж і пр̄стѣи его м̄три. певаѣ. за вѣзвѣдріе еѣа дожъ рамень идѣтъ.
361 зв.	р̄е.	канон молевѣ к гж в̄ж нашемж пепаемъ. за кнзѣ і за лю ^н . врани р̄а ^н .
365	р̄с.	вѣмо да вждѣ како п̄ти п̄ваѣ молевѣ пр̄чен̄ в̄ци. за всако прошеніе.
373 зв.	р̄з.	канон пр̄стѣи в̄ци певаѣ въ всакю потр̄воу.

377–378	рї.	послѣваніе млтѣа на всакыа много различныа потрѣвы. млтѣа к гоу нашему ꙗко хоу. внега хоуеть стль внити в нѣкоторыи гра.
380	рві.	млѣвы бываемы. Ѡ стла. внега Ѡпоушати к плаванію.
380 зв. – 380 зв.	р҃гі.	млѣва со҃номъ ратнѣ. Ѡпоушаемыа на ратнѣ.
440–440	р҃пи.	млѣва на всщєніе цркви. глєтса по Ѡпоустѣ литур҃гійно. исхода вонъ ис цркви.
475	–	идоучи въ градъ, и ставъ прѣ враты. градъскими. стль. глть. млѣвоу сию.
477–478 зв.	–	оука Ѡ посщєніи хор҃гвѣ и инѣ вр҃жїа военны.

Святительські богослуження рукопису, розміщенні на аркушах від 164 до 210 зв., а також на аркушах від 440 до 478 зв., ще чекають своїх досліджень. Святительські ж богослуження, розміщенні на аркушах від 215 зв. до 334, досліджував О. Товт⁴⁰, а ті, що розміщенні на аркушах від 345 до 380 зв., досліджував П. Сабат⁴¹.

Перелічені святительські богослуження рукописного Київського требника і надалі залишаються досить цікавими для пізнання літургійної практики Київської Церкви XV – поч. XVI століть.

⁴⁰ Див.: О. Товт, *Киевский Евхологион Ватиканской Апостольской Библиотеки, №15 фонда Борджо-Иллирико. Часть III (л. 234об – 356)*, Ужгород 2006.

⁴¹ Див.: P. Sabat, *L'Eucologio Kieviano della Biblioteca Apostolica Vaticana, №15 del fondo Borgio-Illirico. Parte IV (ff.356-453)*, Roma 2005. (Диссертация: Петро Сабат: РІО, 2005); П. Сабат, *Історія походження молебнів з канонами із рукописного Київського требника XV – поч. XVI ст. Borgiano-Illirico 15 з Ватиканської бібліотеки і їх рецепція в Київській та Московській Церкві*, с. 191-201.

4. Значення рукописного Київського требника для сучасності

Рукописний Київський требник є унікальним для дослідження історії Київської Церкви. Він і зараз є важливим, цінним і корисним для богослужбової практики Церков Київської традиції.

Важливість требника полягає у тому, що:

- він залишається одним із найбільших слов'янських манускриптів, що збереглися донині;
- він був книгою митрополита Київського Ісидора (принаймні перша його частина) і регулював літургійне життя Київської Церкви;
- він є старший від відомого і цінного требника Київського митрополита Петра Могили.

Цінність требника полягає у тому, що він:

- був написаний митрополитом Київським або кимось із двору митрополита;
- зберігає старі обряди Київської Церкви;
- був написаний перед поділом Київської Церкви;
- не містить латинських впливів, як відомий требник Петра Могили та ін.;
- може бути корисним для відновлення моделі обряду Київської Церкви;
- може послужити, як базовий у консультаціях при підготовці нових видань требників для УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ, а також і одного спільного видання для всіх перелічених вище Церков Київської традиції.

Цей рукописний требник відкриває широкі можливості не тільки у царині студій над обрядом Київської Церкви, а й у сфері літературних, палеографічних, етносоціальних, історико-правових, релігійнознавчих та філологічних досліджень, оскільки яскраво і багатовекторно представляє тогочасне соціальне, політичне, культурне та релігійне життя українського народу.